

Cicero

De redenaar en zijn stijl

[Orator]

vertaald door Vincent Hunink
ingeleid door Rogier van der Wal

NOORDBOEK

© 2025 Vincent Hunink | uitgeverij Noordboek (vertaling)
© 2025 Rogier van der Wal | uitgeverij Noordboek (inleiding)

Originele titel: *Orator*

Omslagontwerp: René van der Vooren
Boekverzorging: Elgraphic

ISBN 9789464713466
NUR 730|308

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, Hellingbaas 1, 8401 JH Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (fsc) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

INHOUD

Inleiding	7
door Rogier van der Wal	
De redenaar en zijn stijl	15
1 Op zoek naar de redenaar	17
Inleiding	17
Drie stijlen	23
Epideiktische speeches	30
2 Taken van de redenaar	34
Vinding	34
Ordering	36
Voordracht	37
3 Het belangrijkste aspect: stijl	41
Retorische en andere taal	41
Het passende	44
Zakelijke stijl	46
Middenstijl	52
Verheven stijl	54
De complete redenaar	55
Dialectiek en scholing	60
Onderdelen van de speech	63
Ethos en pathos	67

4	Stijlfiguren	70
	Woordfiguren en gedachtefiguren	70
	Excurs: waarom dit onderwerp?	74
	Klankeffecten	78
	Symmetrische zinsdelen	90
	Prozaritme	92
	(1) Inleiding	92
	(2) Herkomst	95
	(3) Oorzaak	96
	(4) Wezen	97
	(4.1) Bestaat prozaritme?	99
	(4.2) Prozaritme en poëzieritme	101
	(4.3) Wat past het best in proza?	102
	(4.4) Verschillende ritmen	105
	(4.5) Plaats in de zin	106
	(5) Praktische toepassing	108
	(5.1) Inleiding	108
	(5.2) Epideiktische stijl	109
	(5.3) Zinseinden	111
	(5.4) Kommata en kola	116
	(5.5) Goed en fout	120
	Slotwoord	124
	Lijst van taalkundige verschijnselen	127
	Lijst van toegestane zinseinden	131
	Deze vertaling	133
	Namenlijst	139
	De samenstellers	157

INLEIDING

Marcus Tullius Cicero, die leefde van 106 tot 43 voor Christus, was van vele markten thuis en wist het ver te schoppen. Niet alleen doorliep hij een glanzende bestuursloopbaan, die hij in 63 v.Chr. bekroonde met het consulaat, ook vergaarde hij roem als juridisch redenaar en als filosoof. Hij kreeg de excellente opleiding die in die tijd in Rome voor jongemannen van zijn stand gebruikelijk was, waarbij hij ook voor langere tijd naar Griekenland reisde om daar bij bepaalde docenten onderricht te volgen. En al jong wist hij de aandacht op zich te vestigen, eerst met een gedurfde verdediging van een vadermoordenaar (Sextus Roscius), en later door een corrupte maar machtige gouverneur (Verres) aan te klagen. Toen die laatste zijn proces niet afwachtte maar impliciet schuld bekende door te vluchten, was Cicero's reputatie gemaakt.

Cicero was niet alleen actief op het forum, maar ook in zijn studeerkamer. Daar schreef hij onder andere een aantal werken over de welsprekendheid. Daarvan is de *Orator* het laatste. Die tekst schreef hij in de zomer van 46, toen hij politiek een beetje op een zijspoor was geraakt door de opkomst van wat we tegenwoordig 'autocraten' zouden noemen, Julius Caesar voorop. Cicero stort zich dan op de literatuur en weet in korte tijd een imponerend oeuvre tot stand te brengen; hij ziet dit, zoals hij ook op meerdere plekken in zijn werk expli-

ciet aangeeft, als een dienst aan het vaderland met andere middelen. De *Orator* is het laatste werk in een serie die begon met de dialoog *De oratore* (Over de ideale redenaar) uit de jaren vijftig, en waar de Brutus (in deze zelfde reeks eerder uitgebracht onder de titel *Romeinse redenaars*) ook deel van uitmaakt.

Ging het daar om een historisch overzicht van hoe de welsprekendheid zich in Griekenland en met name Rome ontwikkeld heeft, nu richt Cicero zich op de (ideale) redenaar en zijn (optimale) stijl. Over beide heeft hij uitgesproken opvattingen, die hij op uitdrukkelijk verzoek van zijn vriend Brutus (zie het begin van de tekst) op schrift stelt. Dat verzoek hangt vermoedelijk samen met een stevige ‘fittie’ die onder redenaars in Rome speelde: een groep jonge redenaars waar Brutus zelf niet toe behoorde maar wel mee sympathiseerde, maakte zich sterk voor een veel zakelijker stijl dan die van Cicero (waarbij ze teruggrepen op Griekse voorbeelden, vandaar hun geuzennaam ‘atticisten’) en nam hem daarbij expliciet op de korrel. Ze verweten hem een te uitbundige, overdreven en verwijfde (‘asianistische’, zeg maar oosterse) stijl. Dat kon Cicero natuurlijk niet over zijn kant laten gaan. Hij verweerde zich dan ook krachtig en ging er fel tegen in. In die context moet je zijn betoog in de *Orator* plaatsen en lezen. Wat het echter lastig maakt om deze controverses adequaat in te kunnen schatten, is het feit dat we alleen Cicero overhebben als contemporaine bron.

Een beknopte samenvatting van het dispuut vinden we in de Dialoog over de welsprekendheid van de geschiedschrijver Tacitus (eerste eeuw na Christus). Daar houdt een van de sprekers, Aper, een betoog over de door de tijd heen veranderende opvattingen over vormen en stijlen van welsprekendheid, en zo komt hij ook over Cicero te spreken; hij zegt:

Zelfs Cicero heeft het beslist niet ontbroken aan vijanden, die hem bombastisch en verwaten vonden. Volgens hen is hij niet bondig genoeg en draaft hij te ver door, al te overdreven, te weinig attisch. Jullie hebben vast de brieven van Calvus en Brutus aan Cicero gelezen. Daaruit valt gemakkelijk op te maken dat in Cicero's ogen Calvus bloedeloo en mat was en Brutus juist wijdlopig en onsaamenhangend. Omgekeerd viel Cicero slecht bij de andere twee: Calvus vond hem onvast en slap, en Brutus, om zijn eigen woorden te gebruiken, 'hortend en mank'. (#18, vertaling Vincent Hunink)

Het traktaat *Orator* herneemt in zekere zin het gespreksthema van *De oratore*, maar nu zonder de dialoogsetting en de ongedwongen sfeer van een groep aristocraten die elkaar goed kennen en ontspannen het gesprek aangaan, en met een meer polemische insteek. Hubble kenschetst het in het voorwoord bij zijn vertaling als 'a briljant defense of Cicero's own career as an orator', en dat aspect speelt zeker een voorname rol. Maar het unieke ervan ligt ook in een koppeling die Cicero (voor zover wij weten) als eerste maakte. In de klassieke retorica worden drie zogenaamde *genera dicendi* onderscheiden waaruit een redenaar kon en moest kiezen: een ingehouden, zakelijke stijl, een indrukwekkende, verheven stijl met veel meer bombast, en een stijl die daartussen het midden probeert te houden. Cicero verbond deze aan de drie taken van een redenaar en wat daarbij passend is (Latijn: *decorum*, Grieks: *prepon*), namelijk onderwijzen (Latijn: *docere*), behagen en vermaken (*delectare*) en (ont)roeren en overtuigen, op andere gedachten brengen (*movere* of *flectere*). Het is evident dat voor instructie een zakelijke insteek het beste is en voor vermaak een iets speelsere, evenwichtige, met ook gepast gebruik van humor. Om echt op emoties te kunnen inspelen en die te kunnen opwekken gebruik je in je rede een veel indringender, pathetischer spreekstijl. Op dat laatste

legt Cicero extra de nadruk, omdat daar de echte virtuositeit van een spreker zich in haar volle omvang kan ontplooiën. Maar de ideale redenaar beheerst alle drie de stijlen tot in de puntjes. Merk op dat Cicero daarmee de lat wel heel hoog legt: niet voor niets signaleert hij zelf in zijn introductie al dat zo'n redenaar wellicht alleen in de verbeelding bestaat (in #10 noemt hij niet voor niets Plato's Ideeën) en dat het geen schande is wanneer je met je aspiraties iets lager uitkomt, zoals ook bij kunstenaars wel gebeurt.

Over de compositie van dit werk is opgemerkt dat het de sporen van haast vertoont: er zitten de nodige herhalingen in en niet alle overgangen zijn even soepel. Ook is de aandacht die aan de diverse onderdelen besteed wordt nogal ongelijk verdeeld. Er is wel gespeculeerd dat Cicero eerder geschreven brieven aan Brutus over deelonderwerpen hierin zou hebben samengebracht, maar dat valt niet te bewijzen. Herhalingen kunnen ook een didactisch doel dienen, en ze kunnen helpen om een droge, opsommende handboekstijl te vermijden.

Narducci verdeelt het traktaat in twee delen: #1-139 over de ideale redenaar en de beste spreekstijl, en #140-238 over versiering en ritmiek, wat je zou kunnen samenvatten als 'de technische aspecten'. In #140-148 legt Cicero uit waarom hij daar zo uitgebreid op ingaat en wijst hij nog maar eens op het grote belang van (verzorgde en vakkundige) welsprekendheid. Ook verdedigt hij zich tegen het verwijt dat lesgeven in welsprekendheid voor iemand van zijn naam en faam 'not done' zou zijn – hij heeft destijds zelf immers ook bij grote retores het vak geleerd! Cicero vermijdt ondertussen zorgvuldig een 'schoolmeestertoon' en stelt zich meer op als de ervaren expert (#123). Aan het eind van deze passage kondigt hij al aan dat hij zich hierna met 'veel gewichtigere en grotere thematiek' gaat bezighouden: in hoog tempo weet hij een

heel filosofisch oeuvre te produceren. Nu hij zich door de beperkende politieke omstandigheden in de senaat en voor de rechtbank niet meer kan onderscheiden, probeert hij dat op deze manier te doen.

Een van de meest uitgesproken verwijten die hij de atticisten maakt is dat zij hun inspiratiebronnen en stilistische voorbeelden volkomen verkeerd kiezen, namelijk bij auteurs als (de redenaar) Lysias en (de historicus) Thucydides. Volgens Cicero zijn dat niet de juiste stilistische voorbeelden: daarvoor moet je echt bij Isocrates of bij Demosthenes (zijn eigen grote voorbeeld) zijn, omdat die in alle drie de spreekstijlen uitblonk, terwijl hij in dit traktaat, waar het om voorbeelden gaat, ook best vaak uit eigen werk citeert. Daaruit mag je afleiden dat Cicero zichzelf, hoewel hij er uit (gespeelde?) bescheidenheid bij zegt dat hij nog niet het niveau van Demosthenes heeft, ook als voorbeeldig redenaar ziet.

De klassieke retorica onderscheidde voor de redenaar vijf stappen bij het voorbereiden van zijn redevoering: vinding (*inventio*), ordening (*dispositio*), verwoording (*elocutio*), de redevoering uit je hoofd leren (*memoria*) en de voordracht (*actio*). In de *Orator* wordt het uit je hoofd leren alleen genoemd, en de vinding, ordening en voordracht krijgen beperkt aandacht. Eigenlijk draait in dit werk alles om de verwoording. Daarnaast maakt Cicero er net als destijds al in *De oratore* een punt van dat kennis van filosofie onmisbaar is voor een goede redenaar.

In het tweede deel van het traktaat, waar vertaler Vincent Hunink in zijn toelichting achterin de nodige achtergronden bij geeft, zet Cicero zijn eigen sierlijke, natuurlijke stijl af tegen de harde en rigide redevoeringen van de atticisten: hun teksten klinken daardoor een heel stuk minder fraai. Daarbij is Cicero er ook op bedacht dat redevoeringen niet

alleen 'live' op het forum welluidend en overtuigend moeten zijn, maar ook achteraf, als de uitgeschreven versie in omloop wordt gebracht. Op die manier is het effect nog veel langduriger – en dat klopt, want daar kunnen wij ook nu nog van meegenieten. Ook die gepubliceerde teksten zijn eigenlijk bedoeld om te horen, niet om stil te lezen. Vandaar het belang van zorgvuldige compositie en van spreken en schrijven van verzorgde volzinnen ('perioden'): zo kan een betoog samenhangend, soepel en zelfs subliem worden. Cicero schreef, zo concludeert Narducci, uiteindelijk meer voor het oor dan voor het oog. Hierbij past de uitgebreide aandacht die hij aan prozaritmiek (de zogenaamde *clausulae*) besteedt, een van de kenmerken van een redevoering waaruit blijkt dat een redenaar zijn vak verstaat. Dankzij Cicero hebben we daar nu een uitstekend beeld van.

De Amerikaanse Cicerokenner Elaine Fantham heeft de *Orator* treffend gekarakteriseerd als een 'esthetisch testament'. Onder de bronnen die Cicero citeert komen Gorgias, Isocrates en Demosthenes het vaakst voor; ook is duidelijk dat Plato en Aristoteles als inspiratiebronnen dienen. Van die laatste verwijst Cicero expliciet naar diens *Retorica*. Voor het gebruik van metaforen en andere beeldspraak krijgt de Griekse staatsman, redenaar en filosoof Demetrius van Phalerum (ca 350-283 v.Chr.) een aparte vermelding, die Cicero ook vanwege zijn combinatie van werkzaamheden bewonderde.

Het werk is direct invloedrijk geweest, zo wordt er door onder anderen Quintilianus en Augustinus al in de oudheid naar verwezen.

Rogier van der Wal

Beknopte literatuurlijst

- Cicero, *De ideale redenaar*. Vertaald en toegelicht door Hedwig W.A. van Rooijen-Dijkman en A.D. Leeman, Amsterdam 1989 (en latere drukken);
- Cicero, *Brutus and Orator*. Translated, with Introduction and Notes, by Robert A. Kastner, Oxford 2020;
- Cicero, *Brutus & Orator*, translated by G.L. Hendrickson & H.M. Hubbell, Cambridge MA/London 1939;
- Quintilianus, *De opleiding tot redenaar*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Piet Gerbrandy, Groningen 2001;
- Tacitus, *Tegen het verval van de retorica*, vertaald door Vincent Hunink, ingeleid door Piet Gerbrandy, Groningen 2003;
- Caroline Bishop, *Cicero, Greek Learning, and the Making of a Roman Classic*, Oxford 2019;
- John Dugan, 'Cicero's rhetorical theory', in: Catherine Steel (ed.), *The Cambridge Companion to Cicero*, Cambridge: Cambridge University Press 2013, 25-40;
- Paul MacKendrick, *The Philosophical Books of Cicero*, London 1989 (hoofdstuk 8, p. 94-105 gaat over de *Orator*);
- Gesine Manuwald, *Cicero*, London/New York 2015;
- Emmanuele Narducci, 'Orator and the Definition of the Ideal Orator', in: James M. May (ed.), *Brill's Companion to Cicero: Oratory and Rhetoric*, Leiden/Boston/Köln 2002, 427-443.

DE REDENAAREN ZIJN STIJL

OPZOEK NAAR DE REDENAAR

Inleiding

(#1) Lang en ernstig heb ik getwijfeld, beste Brutus. Wat zou moeilijker en bezwaarlijker zijn: blijven weigeren wat je de hele tijd vraagt of op je verzoek ingaan? Weigeren leek me bepaald hard, want ik ben enorm op je gesteld en voel dat jij ook veel om mij geeft. Bovendien is je verzoek gerechtvaardigd en je wens loffelijk. Maar zo'n grote taak op me nemen? Iets wat in de praktijk moeilijk uitvoerbaar is en zelfs in theorie lastig te bevatten? Dat leek me nauwelijks passen voor iemand die beducht is voor kritiek van geleerde en verstandige mensen.

(#2) Tussen goede redenaars bestaan er grote verschillen. Dus hoe kunnen we uitmaken wat de beste vorm, de beste realisatie van retorica is? Dat is een enorme opgave. Maar je vraagt het me de hele tijd, dus ik zal me eraan zetten. Niet echt in de verwachting dat ik het zal kunnen afmaken, meer omdat ik een poging wil wagen. Liever gehoor geven aan je dringende verzoek en vervolgens in jouw ogen tekortschieten, dan onaardig lijken door er niet op in te gaan.

(#3) Goed, wat je de hele tijd vraagt is welk soort welsprekendheid ik het meeste goedkeur. Welke stijl is in mijn ogen zo dat het niet beter kan? Wat vind ik het hoogste en vol-

maaktste? Stel, ik krijg voor elkaar wat je wilt en schilder een portret van de redenaar naar wie je op zoek bent. Dat werkt dan, vrees ik, wel ontmoedigend. Velen zullen wanhopen en slappe knieën krijgen: ze willen het niet eens proberen want het lukt toch niet, ze geloven er niet in.

(#4) Maar iedereen die streeft naar iets groots en waardevols moet alles uitproberen, dat is redelijk. Misschien is iemand fysiek niet sterk genoeg of mist hij de kracht van een speciaal talent, of is hij minder goed onderlegd en opgeleid in de hogere vakken. Dan kan, maar laat hij desondanks de voor hem best mogelijke koers aanhouden. Streef je naar de eerste plaats, dan is het geen schande om te eindigen op plaats twee of drie.

Denk even aan de dichters. Bij hen is er niet alleen plaats voor Homerus, om hier de Grieken te noemen, of voor Archilochus, Sophocles of Pindarus. Er is ook plaats voor dichters op een tweede rang of zelfs weer daarachter. (#5) Aristoteles liet zich niet afschrikken als filosofisch auteur door de grootheid van Plato, en op zijn beurt heeft Aristoteles met zijn bewonderenswaardig brede kennis niet de inzet en studie van anderen in de kiem gesmoord.

Nee, mannen van uitzonderlijke kwaliteit hebben zich niet laten afschrikken. En het geldt niet alleen voor de beste soorten studie, ook handwerkers hebben hun ambacht niet opgegeven als ze de schoonheid niet konden evenaren van de Ialysus die we op Rhodos zagen of de Venus van Kos. Het Jupiterstandbeeld in Olympia of de Speerdrager heeft andere beeldhouwers niet afschrikt. Ze hebben gewoon geprobeerd wat ze konden produceren, tot hoever ze konden komen. En ze waren met velen en wisten op elk gebied grote roem te behalen. Onze bewondering gaat uit naar de topprestaties, maar ook de categorie daaronder krijgt onze goedkeuring.

(#6) Bij de redenaars evenwel, zeker de Griekse, steekt één man duidelijk uit boven de rest, echt verbazend! En toch, bij leven van Demosthenes waren er veel grote, beroemde redenaars, en ook voordien waren die er geweest en nadien ontbraken ze evenmin.

Daarom is er geen reden om bij de studie van de welsprekendheid de hoop op te geven of geen moeite meer te doen. Het hoogste en beste moet je nooit zien als onmogelijk, en bij alle bijzondere dingen is het een-na-beste ook nog iets groots.

(#7) In mijn blauwdruk van de ideale redenaar schets ik misschien iemand die nooit concreet heeft bestaan. Mijn vraag is namelijk niet wie de beste redenaar was, maar hoe het ideaal eruitziet. Ik bedoel de niet te overtreffen kwaliteit, die in het geheel van een speech niet voortdurend zichtbaar is en misschien wel nergens, maar soms oplicht in een onderdeel, en bij sommigen eventueel vaker dan bij anderen. (#8) Maar ik stel het zo: hoe mooi iets ook is, op welk gebied dan ook, de bron ervan is altijd mooier, zoals een masker slechts een kopie is van een gezicht. We nemen dat niet direct waar met onze ogen of oren of een ander zintuig, maar we kunnen het bevatten in onze gedachten, in de geest. Neem de standbeelden van Phidias, die in hun soort het meest volmaakte zijn wat ik heb gezien, of de eerdergenoemde schilderijen: we kunnen ons toch iets indenken wat mooier is.

(#9) Toen die grote kunstenaar zijn beeld maakte van Jupiter of Minerva had hij niemand op wie hij zijn blik liet rusten voor de gelijkenis. Maar in zijn geest zat een bepaalde voorstelling van uitzonderlijke schoonheid en daarnaar keek hij, daarop concentreerde hij zich. Die gelijkenis wilde hij overbrengen, daarop richtte hij zijn kunst, zijn hand.